

Térey János

FÉKEK ÉS ELLENSÚLYOK AVAGY SHOWMAN A CÍVISEK KÖZÖTT

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLYRÓL

Cimbalom, a borvirágos képű, kulacsától és pipájától elválaszthatatlan showman? Rossz alvó; így lett a Kollégium éjszakázó renitense. A korszak valamennyi eszmeáramlatát és írásmódját egyetemesen és harmonikusan ötvöző, harminckét évet élt nagymester, aki bevitte kalandvagyó tanítványait a (Nagy)erdőbe¹. Ő volna egyúttal a debreceni mélabús Jacques, és ez a kocsányos tölgyes volna az ő ardennes-i erdeje?² Villanásokra tűnhet úgy is. Pedig dehogy, ez a minden megmozdulásában tudatos költő és szelíd filozófus a mozarti örömeiv híve. Többször kinyilvánítja, mennyire „vidám természetű poéta” is ő, félre tehát a gyászos ciprusokkal meg a siralmasan bőgetett oboával, az ő poézise igenis a látható, hallható és tapintható földi kéjeket hirdeti; nem annyira rokkó kiáltványként, mint inkább egyszerű életigenlésből.

¹ Debreceniül úgy mondanák: kivitte tanítványait a Nagyerdőre.

² „His function seems to be to provide a sharp foil for the wit of other characters, but also to create a shadow within the sunny forest. Jaques is a constant reminder that in the real world time is not suspended, and grief, sorrow and death provide a counterpoint to all human joys, a kind of embodied presentiment of Poussin's 'Et in Arcadia ego.'” (https://en.wikipedia.org/wiki/Jaques_%28As_You_Like_It%29)

*Nékem inkább olly bokréta
Árnyékozza képemet,
Mellyet nyér a víg poéta,
Múlatván a szépnemet:
Ezt a vidámabb múzsáknak
S a mosolygó gráciáknak
Fűzzék össze rózsaszínű újjai,
Élesztgessék borba ferdett csókjai.
(Az én poézisom természete)*

Jácint, rózsza, nárcisz és a többi. „Gyönyörű kis tulipánt!” Összetéveszthetetlen, ahogyan a természeti jelenségeket emberszabásúnak ábrázolja, érzéken és végtelen könnyedséggel. Jól adja a naiv belefeledkezőt. Nyíratlan, kerítésektől és gátaktól mentes, szabad természet az övé. Mintha folyamatos bulizásból állna a nappal meg az éjjel, asztali örömök és rengő táncparkett. Idill az aszfalt, a vasút és a műanyag előtti időkben.

Mégis állandók a borulatok Vitéz egén.

Ha nyolcadéves deákként sikerült volna korrektül elszámolnia a kiskunhalasi legációs pénzzel, vajon akkor is kivágták volna a Kollégiumból? Ki hát. Ha nem a pénzügyek, akkor nyomós ok lett volna a lapátra tételre a Kazinczyval folytatott levelezés, s a ki nem mondott főbűn: jelen volt a jakobinusok kivégzésén, ráadásul tanítási időben.

Garabonciás? Nem szeretem ezt a címkét, túl könnyen ragasztják arra, aki nem tagozható be szokványosan, vagyis „furcsa”. Engem a nádfedeles Darabos utcában egész világot teremtő és a (jórészt iskolai dobogókon vagy képzeletbeli deszkákon) színházat csináló Csokonai érdekel. Ez a nagyszabású Ember. És az ő akadályoztatásának története. A frusztrái. Jegyezzük meg, életében hivatásos színészek egyetlen saját darabját sem adták elő, csurgói helyettes tanárként ő maga rendezte és kísérte őket hangszeren.

Törvényszerű a felsülése egyszemélyes versfolyóiratával, amelyet az országgyűlésen terjesztett: elvileg nem olyan rossz ötlet, annyi dűsgazdag, potenciális támogató nyüzsög ott! (Aha, persze, majd pont ilyesmit fognak finanszírozni.) Hogyan kényszerült ez a teljes mértékben korszerű és európai szellem minduntalan a hófúttá, kánikulától gyötört provinciára? Ő, ez a „szemlélődő hedonista”, ez a kenyérre kenhető és báránytürelmű, lenyűgözően vonzó és haragot sohasem tartó ember lett volna alkatilag hajlamos az ütközésekre? Dehogy. Mostoha környezete okozta a töréseket? De hiszen iskolájának első számú tréfacsinálója és parodistája volt, meg hát

egyetemes zseni, „apostoli, őszinte, kiáradó nagy lélek” (ahogyan Móricz jellemzi), imádták. Attól kezdve tilos volt vele szóba állni. Sorozatos emberi mulasztásokról volna szó? A közeg, amelyben naponta mozgunk, a levegő, amelyet belélegzünk, kétségtelenül meghatározza közérzetünket, sőt mentális állapotunkat, a hely láthatatlan múltja és szembetűnő jelene egyaránt.

Ragadjuk meg az alkalmat, hogy ragadós tévhiteket oszlassunk. Nem minden értelemben rideg hely Debrecen, nem mindenki nyársat nyelten komoly, aki protestáns. Biztos, hogy ez a füstös, őszöreg parasztváros a szűk látókörű maradiság és „a hájfejű, kifent bajszerű provincializmus” őrhelye és melegágya, mindörökké?

Á, nem. Nem csak az.

Kalácsillatú ez a füst.

Pirosposzsgás ez a szigorúság.

„Ez a polgárság olykor a pokollal is alkura kész, pénzeszsákján kuporgó nyárspolgár tulajdonságaival riaszt el, ugyanakkor legjobbjai – a kultúra területén – minden értéket tág szívvel befogadnak”, jelenti ki Julow Viktor, alappal. Csokonai első ínyenc közönségére itt talált, a sívó homokon. Jó, nem tomboló tömegre, maroknyi értő emberre csupán. (De hát mi vajon többre jutunk 2018-ban?)

„Egy nádasházba szorult kozmopolita”, jellemzi önmagát mint legilletékesebb személy. Érdekel, ki mit vesz észre belőle. Petőfi a szépnevű borisszát, a feledékeny linket, mert azt könnyű. Így lett az ő versének refréneje az én legelső, kisleánykori Csokonai-élményem: „Csapot, papot, mindent felejtett / Csokonai Vitéz Mihály”. A mai napig látom Kass János rajzán a bedugaszolatlan hordóból kifolyt bor kékjét. Ady a pánerotikus gurut csodálta: „Kandi vérrel járt Pán nyomában / S megleste a fürdőző lányokat.” Az érzékiséget aligha nevezhetnénk protestáns vonásnak, ráadásul Vitéznél újító szellemmel párosul, és ezt a fajta rázókeveréket a mai napig rosszul viseli a református egyház. Sokan a csigás hajú, kiálló arccsontú, hevesen gesztikuláló, szilvaszemű préceptort észlelik; az alacsony (161,5 centis), gírhés-himlőhelyes vesztest (aki amúgy nagy vagabund, naná, csak aztán bele ne haljon!). Tóth Árpád Vitéze szintén „vén diák csak, kálvinista, / Ki kósza farsang víg kulacsát itta, / S a gráciák kezébe tette sorsát”.

Háy János a korszakos költészeti reformok mellett olyan esztétikai mindenhatóságot tulajdonít neki, olyan költői őserőt, amelyet később Weöres nevéhez szokás kapcsolni. Kemény István azt az „extrém trendérzékenysé-
gű” szerzőt látja, akit nem méltányoltak eléggé korának wannabe-Goethéi,

aki fölfedezte a kultúra számára Közép-Európát mint régiót, és aki először írta le magyarul az *ananász* szót. Még szép, hogy a *kanászra* rímel (*Jövedülés az első oskoláról a Somogyban*). És tényleg, ez is fő-fő költői truváj, szavakat ajándékozni a nemzetnek, mint például azt, hogy *világpolgár*. Az övé, tényleg. Ne feledjük, az ő idejében még legitim a *halál-talál* rímpár, ő maga is papírra veti párszor; és még lehet verset kezdeni azzal a szóval, hogy *midőn*. (Hát hogyne volna ő az első magyar világpolgár, amikor öelőtte még a szó sem létezett?)

A gördülékeny léptű, párrímes, felező tizenkettest konyhakészen adja át Arany Jánosnak – akinek varázskezén szempillantás alatt válik komótoszá és régimódivá... Műgond, átírási mánia, lásd még Szabó Lőrincet, Kálnokyt és Kukorelyt. Messzemenő jártasság a szaktudományokban. Újdonság az is, hogy különféle szaknyelvekből, hivalkodóan költőietlen elemekkel táplálja költészetét. Nevéhez fűződik a magyaros és az időmértékes verselés házasítása. Ő írt először szonettet magyarul (*Az esztendő négy szakasza*), és ő írta az első igazi, rímes-jambikus költeményt is (*A rövid nap s hosszú éj*). Kazinczy hazájában mindkét érdemét szokás vitatni, centivel szótagszámot méricskélve.

Hát ő aztán csöppet sem volt provinciális, sem megkésett, (rizs)poros, rokokó verselő, s legalább akkora, ha nem sokkal nagyobb európeérnek látszik *innen nézve*, mint Kazinczy. (Akit börtönből való szabadulásakor barátjaként ünnepel Csokonai, akin fiúi szeretettel csüng! Valójában egyik féltékeny fékezője volt Kazinczy, aki áldotta az eget, hogy költőtársa nem tudta befejezni tervezett Árpád-eposzát, amely szerinte borítékolható kudarc lett volna. „Én a Csokonai Verseit a minden lapon elhullatott disznóságai miatt... kezembe is átallom venni.” Borzasztó, hogy ilyesmit képes leírni. Szinte látom, ahogy sziszeg a dühtől, ahogy belesápad az irigységbe egy-egy szikrázó vitézi leleményt latolva. Most képzeljük el, milyen lenne, ha én egy „rivális” írókollégám *meg nem írt* művét minősíteném. És ez a malackodós bélyeg sajnálatosan hagyományozódott, egészen Szerb Antalig, akinek fülét Csokonai helyenkénti „neveletlensége” és „faragatlansága” bántja, vazze.

Nádas Péter ezzel szemben őrjítően mulatságosnak találja Csokonait. Bevallja, valósággal falta ifjúkori olvasmányként. Hogy ő maga, mármint CsVM, olyan jól szórakozott-e rövid életének hosszú estéin, karcos homoki vinkó mellett, persze, kérdés. Sejttem. Néha határozottan igen. A pálya végének melabúját leszámítva az élet érzéki szemlélete jellemzi őt magát, és kicsattanó öröm a költeményeit. Szépelgés, szenvelgés Vitéztől alkati-

lag idegen művészfaksznik. Mint láttuk, melankólia-iszonyáról versben is félreérthetetlenül nyilatkozik.

A *Marosvásárhelyi gondolatok* európai körpanorámája, és az abból nyíló armageddon-vízió, és abból nyíló optimista távlat! Kijózanító élmény volt újraolvasni egy ottani szállodában, jelenlegi nevén a Rózsák terén (románul Piața Trandafirilor), „végignézvén a székely földeken”³. Ha látná Csokonaink, mi lett azokból a földekből. Sokszor gondolkodom rá, hogy ő, a gyalogjáró verselő, aki annyira fogékony volt az újdonságra, mit szólt volna a kolozsvári vagy a szebeni autópályához, az internethez, az okostelefonhoz vagy akár a lifthez? Józanul nézne Nagy-Romániára is, azt hiszem. Az ész díszére épül a templom; és látni a barokk tornyokkal versengő, mívés ortodox bazilikát is a múlt század húszas éveiből. Az emberi jószág! És annak elfojtása vagy eredendő hiánya. Vitéz a zárlatban országgyarapítást remél, egészen a Pontus (vagyis a Fekete-tenger) habjaiig. Erre nem is mondok semmit.

Tegyük hozzá, Csokonai nemcsak Vásárhelyre, Debrecenre sem ismerne rá. Professzorai nem segítették külföldre, a világ körüli utakat mindössze elképzelnie adatott („Víg borzadással jártam el a görög / Szépségek és a római nagy világ / Pompás maradványit”, *Az ember, a poézis első tárgya*), narancsot nyilván sohasem szedett sem fáról, sem szatócsbolti polcról.

És a helyiek hogyan látják földijüket? Gulyás Pál egy kiadós őszi sétán bukkan rá szellemalakban, „ki beteg volt, melle horpadt, / s nézte a fennlengő Holdat... Egy piramis-érc alatt / itt leled szegényt hanyatt.” A szegediből debreceni lokálpatriótává lett Mocsár Gábor, legfontosabb könyve, a *Délibábjaim városa* főalakjának tette meg Csokonait. (És Béber Lászlónak is fontos, aki a hatvanas években csodálatosan szedte össze a régi Debrecen minden tücskét-bogarát.) Nem, nem Csokonai volt az első szellemileg nagykorú ember az ugaron. Hiszen a zordnak mondott Debrecen lelkészjelöltjei rendszeresen Wittenbergbe, Németalföldre, Svájcba, Angliába jártak legációba, és speciális közép-európai nézőpontjukat gazdagította a keleti kultúrkinccs ismerete is. Városuk ideális földrajzi középpontban helyezkedett el, „A világ abroszán legkritikusabb hely”-en! Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály botanizált a kocsányos tölgyek alatt. A *Ludas*

³ TRANDAFIRILOR! Ez nem úgy hangzik, mintha Kurt Vonnegut Tralfamador bolygójának szomszédja volna? Annak lakói rabolták el Billy Pilgrimet, aki ezáltal kiesett az időből, és utána kedvére csatangolt élete különböző időrétegei között, a bölcsőtől a kaporsóig... Marosvásárhely ma pont ilyen, egyszerre nagyon ősi és zavarba ejtően új.

Matyi jeleneteit ábrázoló bronz domborműveiről gyerekkorom óta ismerem a Piac utcai bérházat, amelynek helyén valaha Fazekas kertje zöldellt.

Ez nektek nem eléggé Európa? Akkor micsoda Európa?

Egyébként ki tudja, hányan laktak Csokonai születésének idején Debrecenben? Valamivel több mint harmincezren. Jászberény- vagy Celldömölk-méretű település volt, e száraz adat azonban helyi értékén kezelendő. Jegyezzük meg, ilyen lélekszámmal lehetett Debrecen a korabeli Magyarország *legnagyobb* városa, Budát, Pestet és Pozsonyt is előzve, Csokonai születésének századában. Tövisből font sövénykerítéssel. Százötvenezer holdnyi, vagyis országnyi határral, saját Tisza-parttal a városhatáron belül!

Hajdani lakóinak porladó csontján, itt hagyott és múzeumi vitrinbe pakolt tárgyain, gótikus épületeinek alapfalán és tölgyesein kívül ma semmi sem emlékeztet arra a városra, Csokonai Debrecenjére. Nincs közös felület. Egyetlen vízfolyás, egyetlen utcarészlet sem. Házak közül is csak néhány polgárház, a (hajdan) hagymakupolás Kistemplom a Piac utca meg a Széchenyi sarkán, a postakocsi-állomás, ahol a svéd király is megszállt. Ja, meg egy Piac utcai vendéglő épülete, ma belga söröző. Ennyi. A Nagytemplom és Szent Anna-templom tornyai évek, illetve évtizedek múlva épültek.

„Sokat fázott”, véli Csokonairól Kukorelly. El tudja valaki képzelni, milyen volt és hogyan telt akkoriban egy debreceni tél? Némi fogalma lehet róla annak, aki helyben élte meg 1987 fájdalmasan fehér februárját. Képzeljünk a díszburkolat helyett fagyos, síkos fapallót a Piac utcára. Képzeljük el a vastag cívis bundákat és kucsmákat a csúszkán. Képzeljük el a disznótorban dukáló hajnali pálinkákat s az elemi erejű farsangot, a rendhagyás, a kötelező szabályszegés idejét – itt.

*Csupán az örvendő Fársáng víg zászlója
Lett az elzsibbadt szív megvígasztalója.*

(A Tél)

Esti programnak vajon mi kínálkozhatott akkoriban az evés-ivás, no meg a kártya mellé? A hosszú farsangot, ezt a hathetes leányvásárt eleve azért találták ki, hogy ezt az időszakot átvészelhessék, nem? Egy ropogós bált, mondjuk a Fehér Ló szállóban. Látjuk, amint csengős szánon futnak be a ház elé a „pogácsaarcú polgárlányok”. Leesett állal leshetjük a dámákat a hasas cserépkályha mellől. És jaj annak, akit Karnevál herceg kihúz a listájáról, mint Kiss Tamás Csokonai-regényében.

„Az utcákon kövezetnek híre sincs, csupán a legélénkebben vannak lerakva gerendák a gyalogjárók számára”, rögzíti Robert Townson angol természettudós és utazó 1793-ban, a Martinovics-felkelés idején, Csokonai húszéves korában, Kollégiumból való kicsapatásának idején. Townsonnak, aki egész könyvet írt hazánkról, hetykén megmászta a Tátrát, és élete alkonyán Ausztráliába költözött, nem jött be Debrecen. Nyáron homoktenger, ősszel fölhabzó, taréjokat vető sár. (Nyilván a báli szezonban kellett volna jönnie.) Az a hosszan elnyúló palló ma is megvan, kiásták, üveg alatt látható, úgy másfél méter mélyen. A Kistemplom padlója ugyanígy, bő egy méterrel a járda mostani síkja alatt terül el. Pontosan annyit emelkedett azóta a város nulla szintje a szálló por következtében, szilárd burkolat hiányában. Tehát cimboránk, az oldottan barátkozó, széles taglejtésekkel élő, nyiszlett Csokonai alattunk járt. Meg lehet nézni, milyen fizikai platformon alapult az ő mindennapi működése. Olyan, amilyen; ám a műve nem is nyugodhatna szilárdabb szellemi alapokon.

Ugyan mitől lett volna jókedvű 1793-ban ez a város, kérdezi Szabó Magda. (A császári trónon éppen I. Ferenc.) Tényleg, mi a fészkes fenétől, Habsburg-abszolutizmustól sújtva, iskoláiban kötelező német-oktatással nyúzva. Városi kiváltságai törölve, kereskedelme vámhatártól gyötörtetve. II. József türelmi rendelete hozott némi enyhülést a kálvinista egyháznak. Kérdés, mennyire tudatosult a polgároknak, hogy az állandó védelemre berendezkedés hátrányos helyzet volna? Sokaknak bőven elegendő univerzum a maguk portája és kályhasutja. A frázis-Debrecen a szalonnás káposzta, a homokkerti vinkó, a makrapipa és a hatlovas szekér világa. Ugyanaz a lapály, ahol Csokonai verse a csikóbőrös kulacsról majd folklórrá válik, szép elégtételül.

Vitéz az emberábrázolás mint elsődleges költői feladat mellett teszi le a voksát. Portréiban diákkora óta remekel. Aztán mégiscsak *A Magánosság*hoz menekül. Embermentes vidékre. Tiszta rezignációba. „Timonná kell lennem, Uraim! misantropus Timonná!...”, írta korábban, Magányát megsosztani az irgalmazó arborétummal, ha már a szomszédos emberi lélekkel nem lehet. Kultúrpezzimizmus és zsenikultusz, ez az. Merre is van Kisasszond? Somogyban, Kaposvártól néhány kilométerre. A gondoskodó mecénás, Sárközy Károly „kisdéd kastélyában” időzve, szobájából egy virágba borult gesztenyésre lát Vitéz. Napjait a közeli völgyben, óriásbükkök, mohos gyertyánok árnyékában tölti. Egy villámütötte fa tövéből forrás buzog föl, vize csörgedezve fut a tóig. Költőnk éjjel is leballag a partra, és látja, hogyan csalja elő a telihold fátylas fénye a nimfákat a kákasátorokból. Vitéz

tehát offol, lelép szokott és unt közegéből, az angol utazó által „lugubris tónusúnak” csúfolt városából. A társadalom ihletadó élménye igazából csak a társadalomtól távol átélhető és értékelhető. *Weltschmerz*. El tudjuk-e képzelni, hogy korunk valamelyik mágnása, médiaoligarchája, olajmilliárdosa vidéki uradalmán vendégel egy magyar szépíró, zenészt vagy festőt? (Azaz nem kártyára és kopóra költ.) Miért? Mert élvezzi a társaságát, mivel termékenynek találja a vele való együttlétet; és még a halhatatlanságba való beiratkozás sem kizárt a művész egy kósza félsora vagy szíves ajánlása által. Érdekes errefelé kacsintgatni? Annyi fontosabb gondja van egy duzzadó tőkepénzesnek. Amúgy meg érdemes. Ez akkoriban normális volt. Nobilis ambíció. Így cselekedtek az Erdődyek, Széchényiek, Festetichek, Károlyiak, Koháryak, Esterházyak, a számára végzetes Rhédeyek (akiknek meghívásába kvázi belehalt, meghűlve a grófnő temetésén).

Vajon kilincsel, könyörgött a meghívásért? Kéziratokkal házalt? Megalázkodott előttük? Hát hogyan, ő, a plebejus, Rousseau-fanatikus lázadó, „a Kollégium bukott angyala” (Mocsár Gábor). A *Tempefői* valósággal forr az úri gőg utálatától. Máshol meg azt írja: „A felettem valókat vagy szerettem vagy tiszteltem vagy kerültem. Fáztam gyakran, de sokszor égtem tőlük.” S a grófok pénzét valóban az istentelen Voltaire-re költötte, így zárult be a kör? Nem. Végül azt is meg kellett érnie, hogy bodzafájával, feshő rózsáival az anyai ház is porig ég 1802 júniusában. Es állás helyett megint csak könyörödományokhoz jutott halálos betegen.

Halálának helyszínén jelenleg nemzeti dohánybolt áll.

„Megkönnyezetlen kell hamuhodni hát / Ákászod alján”, írja a magyar költészet egyik megejtő fűzésű mondatában *Dr. Földi sírhalma fölött*, mentora, a hajdúsági tisztiorvos-irodalmár-nyelvész emlékének töprengve. A temetőt, ahol aztán ő nyugodott, a huszadik század közepére fölfalta a város; Csokonait – addigra már társaságok, utcák, iskolák és a nagyszínház névadóját – áthelyezni tervezték, egyébként nem rossz helyre, a Nagyerdőre. Gulyás Pál mégis szenvedélyesen kelt ki a sír tervezett elmozdítása ellen:

*Hagyjátok ott a sírt, ahol van,
ővele már végeztetek:
miattatok mállt szét koponyája,
miattatok lett nagybeteg,
miattatok süppedt be melle,*

*miattatok lett fekete
a nyelve, miattatok vált üszökké,
önmaga rút kísértete!*
(Csokonai gúlája előtt)

A sír a helyén maradt, meglepően fölmeredő vasgúlájával a dombtetőn, egy szedett-vedett kertvárosi utca kellős közepén. Amaz ádáz polémia a felirat szövegéről, amelyik Csokonai síremlékének állításakor zajlott a debreceni akácok alatt, ugyancsak őt igazolta. A vita fő kérdése köztudomásúan az volt: vajon Árkádia tényleg a művészetek idilli szféráját jelenti-e? Vagy mégiscsak marhalegelőt jelent, főleg szamarak számára? Mint Ambrosius Calepinus közkezen forgó latin–magyar szótárában áll.